

ՈՒՏԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ», 1989, ք. 1-4, էջ 186-220)

1. Արեւակողմն ամենայն աշխարհաց Հայոց Մեծաց եւ զբացի Աղ-
ուանից եւ Կովկասայնոց ՈՒՏԻ՝ սահման ունի ի Հիւսիսոյ կողմանէ
զարեւելեան Հարաւակողմն Գուգարաց, այսինքն զՁոր զԳազ եւ զԿողբ,
յարեւելից բովանդակ զգետն Կուր, ի Հարաւոյ զԵրասխ ի կցանոց
անտի նորա ընդ Կուր՝ մինչեւ ցկողմանս Արցախայ, եւ զսա դար-
ձեալ յարեւմտից կողմանէ մինչեւ յարեւելակողմն Մովսէս Գեղեմայ:
Ջերից կողմանց սահմանն Համառօտէ Խորոնեցին ասելով. «Ի մտից
կայ Երասխայ, ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ»¹: ԶՀարաւային
սահման եւ Պլինիոս յարտաքնոցն՝ զԵրասխ լինել վկայէ եւ նովին
անջրպետեալ յԱտրպատականէ, մասն սորա Համարելով զՓայտակա-
րանն մեր աշխարհ: Քանզի ըստ աշխարհագրիս մերոյ «Փայտակարան
յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ»². Իսկ վասն Հիւսիսակողման աշ-
խարհիս ասէ ի Գուգարացն Հատուածի. «Գուգարք ի մտից կայ Ու-
տիոյ»³, զոր իմանալի է Հիւսիսային արեւմտեան կողմն: Բայց մի-
ջակողմանն արեւմտից սահման անստոյգ է, այսինքն անջրպետն
Արցախոյ եւ Ուտիոյ առ ստորոտով լերանց Մովսէս Գեղամայ. քան-
զի ընթացք լերանց եւ գետոց յԱրցախայ կուէ յարեւմտից յարեւելս
ընթանան յՈւտի, իսկ երկոքին սոքա աշխարհք զստանին ոչ ընդ Հիւ-
սիս եւ ընդ Հարաւ, այլ ընդ արեւմուտս եւ արեւելս, եւ զի յովովից
գաւառաց նոցա դիրք անյայտք են, Հաւանութեամբ եւ ոչ Հաւաստեալ
գրեմք զայն կողմանս ի միում յերկոցունց: Ի կիսոյ Մովսէս Գեղա-
մայ յարեւելից եւ ի վեր եւ ի Հիւսիսոյ՝ սահմանի Ուտի Սինեաց աշ-
խարհաւ, լերամբք անջրպետեալ ի նմանէ, ցՁարտակլը եւ ցէշէկ-
մէյտան, որով եւ ի Գուգարաց բաժանին:

1. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Աշխարհացոյց, Վենետիկ, 1881, էջ 33:

2. ԱՌԳ, էջ 33:

3. ԱՌԳ, էջ 34:

Բնութեամբ երկրի գրեթե աննման է այլոց աշխարհաց Հայոց, զի մեծ մասն նորա արեւելեան եւ հարավային հարթայատակ դաշտագետին է, մասն մեծի դաշտին Աղուանից կամ Կուր գետոյ, զոր պատմիչն Կաղանկատուեցի կոչէ «գեղեցկատես վայելուչ հարթահաւասար յուռթի դաշտն Ուտի գաւառին»⁴, որոյ է աւելի քան զհարիւր մղոն ընդ երկայնն ի լայնագոյն մասին, այսինքն յԵրասխայ ցԳանձակ գաւառ, եւ լայնութիւն միջին իբրեւ քառասուն մղոն: Բայց ի հիւսիսոյ Գանձակայ մինչեւ ի սահմանագլուխ աշխարհին ի Կողբ, ձգի դաշտն յիսուն մղոն եւս, այլ անձուկ առ լայնութիւն 25-10 մղոն:

Հիւսիսակողման երկիր լեռնային է՝ որպէս զսահմանակից գաւառս Գուգարայ, եւ ստորոտք լերանց Արցախայ պարսպեն զարեւմրտեայ եզերսն, որոց թէպէտեւ ընդ արեւելս ասացաք ձգիլ, այլ հարկ է ունել եւ պարս ինչ կամ ձորս, յանջրպետ բնական երկուցուն աշխարհացն առ նախնեօք, որ յարդեացս անհետազօտ եւ թաքուն մնայն:

Լերինքդ պարք են Հայկականն Կովկասու, յորոց իջանեն ամենայն գետք Արցախայ եւ Ուտիոյ, եւ խղան յարեւելս ի Կուր: Ի սոցանէ սեփական Ուտիոյ համարիմ՝ զոր յեկից կուսէ պարսպաձեն բաժակի ծովուն՝ զՄրդուզ, Միւզ կամ Մուշ, Շեմազ կամ Շիւմիս, զԽամլիզ, Շըխ (Շախ-տար ըստ Գոլենաղբեայ) կամ Շահ: Ի սմանէ բղիէ Թարս գետ, եւ ընդ հիւսիս իջանէ յԱղստու գետ մեծ, որ զուգահեռնթաց Ձորոյ գետոյն եւ բղեալ ի թիկանց Սեւորդեաց Ձորոյ՝ իջանէ ի Կուր, առեալ օժանդակս ի Չատըր եւ ի Գազ լերանց: Ի հարաւոյ սորա մի ըստ միոջէ գետք զուգընթացք են Տաւուշ կամ Թաւուս օժանդակօք Մրդուզայ եւ Շեմաքայ, Հասան, Զակամ, Շամբոր, Գանձակայ ջուրն, Թարթառ՝ հզօրագոյն գետոց Արցախայ եւ Ուտիոյ: Կուրակ, Կուրան, Խաչեն, Գարգար՝ այլովք մանուսք, որք պարարտացունցանն զդաշտն Ուտիոյ:

2. Օժանդակէ յայսմ բնութեան երկրի եւ օդոցն խառնուած, զի ջերմագոյն է քան զամենայն աշխարհաց Հայոց, վասն այսորիկ եւ աստ հաստատեալ էր զձմեռանոցս իւրեանց թագաւորաց Հայոց եւ Աղուանից: Ապա արժան է խնդրել ի սմա զբերս բարեխառն կլիմայից, զորս կամ աւերած երկրին յասպատակաց եւ կամ նուազութիւն քննողաց՝ անյիշատակս թողուն: Բայց առ ի նախնեաց հաւատարիմն մեր աշխարհագիր Մովսէս՝ յիշէ որպէս սեփականս սմա գօրքենի եւ գվարնգենի, զոր ոմանդ վարդենի ընթեռնուն, իսկ Վատիկանեանն՝

4. ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 159 (այսուհետեւ՝ ԿՂԿՏ.):

ազգակիցս Վոդեակաց, բնակելոց առ Վիադբա գետով, որք եւ Ուտ կոչեն զինքեանս, մինչեւ առաքել առ նոսա զբառս Ուտեացոց լեզին ի քննութիւն, եւ ստուգեցաւ չիինել բնաւ նմանութիւն ընդ նոցա լեցուին:

Ձորիս ազգս կամ տոհմս յիշէ պատմիչն սերեալ յԱռանայ, զՈւտեացիս, զԳարդմանացիս, զԳարգարացիս եւ զՄաւղեացիս⁷: Երկոքին առաջինքդ գաւառօքն իսկ յայտնի են այժմ, երրորդն՝ անուամբ գետոյն, իսկ չորրորդն արտաքոյ է բնոյն Ուտիոյ յայնկոյս Կուրայ, որպէս ցուցաք յԱղուանիցն նկարագրութեան: Ինձ եւ բնաւքդ հնագոյն քան զԱռան թուին, թերեւս յայլմէ Առանայ սերեալք եւ ոչ ի Վաղարշակայն ժամանակէ, որք ընդ այլոց տոհմից Աղուանից խառնեալ՝ ստացան բառս եւ լեզու խրթին, զոր յանուն հօրագունի տոհմին կոչէ խորոնեցին «կոկորդախօս, աղխագուր, խժական, խեցբեկագոյն Գարգարացոց լեզու»⁸: Այն լեզու հասարակ էր ամենայն Ուտիոյ եւ Աղուանից գլխովին, որոց եստեղծ Մեսրոպ վգիր, որպէս եւ Վրաց եւ Հայոց. զայն լեզու քարքարոս բանս կոչէ եւ Կորիւն պատմիչ⁹, եւ ցարդ կոչի եւ լսելի լինի Ուտեացի լեզուն ուրեք ուրեք յափունս Կուրայ յայս կոյս եւ յայն կողմն ի ստորոտս Կովկասայ, զորմէ ճառեսցուք յԱղուանիցն ճառին:

Ըստ Վրաց ականդութեան, Բարտոսի, եղբօր Հայկայ, նախ ժառանգութիւն եղեւ աշխարհս այս, յորոյ անուն եւ կոչի իսկ ցարդ հին մայրաքաղաքն Պարտաւ: Յետ որոյ Սիսակ նահապետ Սիւնեաց ընդարձակեաց զբնակութիւն իւր եւ յայս սահմանս եւ անդր եւս քան զԿուր, որք յայն կողմն՝ Աղուանք կոչեցան միշտ, իսկ որ յայս կոյս ի Հայս՝ եւ նոցա զառաջինն այնպէս թուի կոչեցեալ, եւ ապա սեփականեալ Ուտի անուանն, ո՛չ գիտեմ ե՞րբ եւ հի՞մ, եւ թերեւս յայնժամ զատուցեալ ի նմա ութից գաւառաց աշխարհին ըստ հին հայ վարչութեան, որք կոչեն՝

ա. Արամոտտ, թերեւս այս երկիր իցէ զոր Երողոտ յիշէ ի դասակարգի անդ բանակին Քսերքսեայ Ալարտտիի, կոչելով:

բ. Ռովտապայակ կամ Ռոտապայեկ կամ Ռոտապայեան ըստ այլեւայլ ձեռագրաց, երկոքին եւս յանուն գետոյ՝ Բուտ պարսիկ ձայնիւ զուգեալ (որ նշանակէ գետ), թուին մերձ ի Պարսից սահմանն լինել, այսինքն հուպ Երասխ:

գ. Տուչֆատակ կամ Ուշամատակ:

դ. Աղուէ. սոքա թուին հիւսիսագոյն քան զայլսն լինել, մինն Տաւուշ եւ միւսն Աղստեւ, քանզի եւ յօրինակս ինչ փոխանակ Աղուէի գրի Աղասէր, զոր ուղղելի է Աղստեւ:

7. Հմմտ. ՄՈՎՍՍԷ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, էջ 113:

8. ԱՌԴ, էջ 329:

9. Հմմտ. ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1941, էջ 68:

ե. Տոբի կամ Տոռի որ եւ Տրի, ի հարաւոյ, եւ սա թուի հուպ յեզերս Երասխայ:

զ. Գարդմամ, որ ի հովիտս ձիկերայ, Շմբոբայ եւ Խոչքարայ տարածանի եւ յեզրն Կուրայ:

է. Շակաշէն կամ Շակշէն ի հարաւոյ նորա եւ վիճակին Գան-ձակայ՝ առ Կուր գետով:

ը. Ուտի առանձնակ, ի հարաւոյ եւս ի սահմանս Պարտաւայ եւ Գարգար գետոյ: Ի վատիկանեան օրինակին այլայեղեալ եւ խառնակ զրին անուանք զաւառացդ Արսառոտ, Մաքոտ, Պայեկ, Աղուենաշ, Կատակ:

4. Դուն ուրեք յիշատակին անուանք զաւառացդ, մանաւանդ թէ անծանօթիցն տեղեօք՝ ոչ բնաւ առ պատմիչս, քանզի որպէս յԱղուանից նկարագրին կայ մեզ ցուցանել վտարեալ սոցա յայս կոյս Կուրայ՝ վաղ ուրեմն կալան հատին զՈւտի ի Հայոց, զերկիր դաշտային եւ անպատսպար ի բնէ, եւ մինչեւ բարձեալ Արշակունեաց մերոց հարստութեան, մեծ մասն աշխարհին ընդ Աղուանս խառնեալ էր, ընդ որոց եւ ի սկիզբն քրիստոսեան աւետարանին քարոզութեան մեծի շնորհաց հանդիպեցան ընդունելով զվարդապետութիւն Նիշեայ՝ աշակերտին Թադէի առաքելոյ, որ ի Զուլայ ի բուն աշխարհէն Աղուանից եկն յՈւտի ի Սակառն քաղաք, սերմանք աւետարանին մնացին ուրեք ուրեք յաշխարհին, այլ ընդ աղօտս: Ի վերջ կոյս Ա դարուն՝ Երուանդ բռնաւոր արքայ դեգերէր յՈւտի, յորժամ եմուտ քաջն Սմբատ Արտաշիսի ի Հայս: Աստ ձմերէր եւ մեծն Խոսրով՝ յորժամ եկն առ նա Անակ, եւ տակաւին ձեռն Արշակունեաց տիրէր նմին եւ յետ Տրդատայ: Ապստամբեալ առ Արշակաւ Բիւ՝ նուաճեցաւ ի Մուշեղայ ընդ Արցախոյ: Բայց թուի ոչ յետ սակաւուց դարձեալ զատուցեալ ի Հայոց եւ սերտ յօդացեալ յԱղուանից տէրութիւն, որոց իշխէր Եովազէն ի սկիզբն Ե դարու, որ ընկալաւ զսուրբն Մեսրոպ, եւ ի ձեռն նորա զգիրս աշխարհին ի քարոզել սորա ի Գարդման զաւառի: Յետ սակաւուց հաստատեցին նոքա զաթոռ թագաւորութեան իւրեանց ի Պարտաւ քաղաք նուաճեալ զմասն Արցախոյ, եւ ինքեանք մերթ ազատօրէն եւ մերթ ընդ Պարսից բռնութեամբ կալով, մինչեւ յէ դարու վտարանջեաց Զուանշէր քաջն, եւ հարեալ հալածեաց զնոսին, այլ յետ սակաւուց փոխանակեցին զնոսա Հազարացիք, որք եւ յԸ դարու տիրեցին Պարտաւայ, եւ ոչ վերացաւ անտի ձեռն նոցա, թէպէտ եւ բազում անգամ իշխանք Աղուանից գլուխ ամբարձին:

Յայս ժամանակի թուի Սեւկայ ուրումն իշխանի կամ որդւոյ նորա հարստացեալ նուաճել զՀիւսիսային կողմն Ուտիոյ, եւ յանուն իւր Սեւորդեաց աշխարհ կոչեցեալ:

Յառաջին կէս թ դարու՝ Սակեան տոհմ Սիւնի Հայկազանց՝ խառնեալ ընդ պայազատս Աղուանից՝ Հարստանային եւ յԱրցախ եւ յՈւտի, յորոց եւ Սենեքերիմ Հաստատեաց նոր Թագաւորութիւն յելս թ դարուն. այլ ի միւսում դարու իբրեւ Գանձակ անկաւ ի ձեռս Սել-չուկեանց եւ նուազեաց միապետութիւն Աղուանից, ի բազում իշխանութիւնս կոտորեցաւ երկիր կալուածոց նոցա, եւ կոչեցաւ Համօրէն երկիրն այն Առամ, որպէս երբեմն կոչէր եւ ի Հնումն, յանուն Սիւսակեան Առանայ: Իսկ յայսմ հետէ Ուտի եւ Արցախ եւ մասն մի Աղուանից՝ անանջատ յարեւելեայց եւ ի մերոց՝ աշխարհ Առամայ կոչեցան. բայց Հիւսիսակողմն Ուտիոյ տպկաւին տիրէին Բագրատունիք եւ շառաւիղք նոցա Կորիկեանք, վասն այսորիկ եւ Աղուանից Թագաւորք կոչեցան սոքա՝ մինչեւ ի սկիզբն ԺԳ դարու, յորում Թուրք իշխանք արցախական Գանձակայ տիրացան ի սպառ կողմանցս, յետ սակաւուց եւ Թաթարք այսր զառաջին ասպատակս իւրեանց սփռեցին, Թէպէտեւ մերձ ընդ մերձ վիրք յափշտակէին ի նոցանէ: Այսպէս եւ յզկնիսն ի բռնանալ Պարսից եւ Օսմանեանց, մօտ յելս ԺԸ դարու, բազում անգամ վիրք Հակառակէին կուսակալաց կամ Խանից՝ որք նստէին ի մեծ քաղաքն Գանձակ, մինչեւ յամին 1804 նուաճեաց զօրավարն Յիցիանով ընդ իշխանութեամբ Ռուսաց, եւ կոչեցաւ քաղաքն եւ երկիրն այն, ի պատիւ Նդիսաբեթի դշնոյն՝ Նդիսաբէթուպօլիս. նոյնպէս եւ զկողմն Պարտաւայ Հատին ի Պարսից եւ գրեցին ի կուսակալութիւն Շիրուանայ:

5. Յերկոսին յիշեալ կուսակալութիւնս կամ յաշխարհս բովանդակի արդ Ուտի՝ ընդ վարչութեամբ Ռուսաց: Յառաջնումն՝ չորք գաւառք են, յերկրորդումն երկու ի բաժնի Ուտիոյ, եւ են Խազախ, ի Հիւսիսի բնակիցն. բ. Շամշատիլ՝ ի Հարաւոյ նորա, յելից Մովուն Գեղամայ. գ. Այլում ի Հարաւոյ Շամշատիլայ եւ յելից Հարաւոյ Մովուն, որ ունի մասն եւ յԱրցախ աշխարհէ. դ. Նդիսաբէթուպօլ կամ Գանձակ, յելից Այրումայ եւ ի Հարաւոյ առ Կուր գետով. ե. Զէւամշիր. զ. Բէպէրլիմ ի Հարաւոյ Գանձակայ, եւ յանկիւնամէջ Երասխայ եւ Կրի: Այս բաժանմունք նոր ընդ գաւառս, յաւուրց իշխանութեան Վրաց եւ Պարսից Հաստատեալք եւ դեռ պահին: Բայց եւ յայնց ժամանակաց եւ ի Հնուց եւս եւ այժմ իսկ՝ տրոհին գաւառքդ եւ ի վիճակս մանունս, ոմանք ի նախնեաց անտի եւ այլք ի յետնոց զատուցեալք ըստ Հովիտս գետոց, ըստ որոց եւ մեք զտեղագիրս կամիմք կարգել, այսպէս Համեմատելով զՀին եւ զմիջին եւ զնոր ժամանակաց բաժանմունս գաւառաց եւ վիճակաց.

Հիմ գաւառք	Միջին գաւառք	Նոր գաւառք	Վիճակք
Աղուէ	Աղստեւ, Կայեն, Միափոր	Խազախ	Աղստեւ Ղարաղու երկիր Համգաչիմէն
Տուչքատակ	Սեւորդեաց աշխարհ Տաւուշ Ջամակ	Շամշատիւ	Տաւուշ Ջամակ Ճկեր
Գարդման	Գարդման	Այրում	Շամքոր, Գարդման, Խոչբար, Այրում
Շակաչէն	Գանձակ գորոզ	Կէնճէ	Գանձակ Ոսկանապատ Կուրպկ, Սամուխ
Ուտի Առանձնակ Ռոտպայեակ Ալառոտ Տոբ	Պարտաւ գարգարացիք Բեղամէջ	Ճէւանչիր Քէպէրլին	Պէրտէ

ՂԱԶԱՆ ԳԱԻԱՆ (ԱՂԱՍԵՒ)

6. Հիւսիսակողմն Ուտիոյ սահմանակից Սիւնեաց եւ Գուգարաց, յաւուրց տիրապետութեան Վրաց եւ Թաթարաց մինչեւ ցայժմ Խազախ կոչի, որպէս թրքի յանուն տոհմի Թաթարաց, կամ վասն թիկնեղ բնակչացն, զվրայնպիսիս Խազախս կոչեն Վիրք, եւ կամ ըստ այլոց, զի զբնակիչն ի ձենաց համարին գաղթեալս, եւ այսպէս զնոսա անուանեն: Ի դէպ կարծեացս գայ եւ բառակարգ աշխարհագրին բան, եթէ՝ «ձենաց երկիրն Գանձակ է մինչեւ ի Զակամ»¹⁰: Ոմանք յեւրոպացի բանասիրաց ի Ռուսացն Գողաքաց համարին, եւ այլ ոմն (Սէն-Մառէն) ի Նըրդըզ Թաթարաց: Արդ որ զի եւ է անուանն պատճառ, այնիշատակ է ի մատենագրաց մերոց, որով եւ ոչ հին: Առ ուղեւորս եւ յետին գրիչս մեր յիշի յերկուց դարուց հետէ, յամին 1736, Սֆաթ Վէրտի Քէպիսում Բէկ ոմն էր խան Ղազախու:

Իսկ Սահմանք նորա են, յարեւմտից կողմանէ Պոռչալու գաւառ, կամ Զորոյգետ եւ Բամբակ, ի հարաւոյ Սեւորդեաց ճոր եւ Գեղամայ Մով, յարեւելից Շամշատիւ գաւառ, յելից Աղստեւ գետոյ. ի Հիւսիսոյ Կուր գետ:

Մեծ մասն գաւառիս, արեւմտեայ հարաւակողմն լեռնավայր է անհարթ, նման Զորոյ, արեւելեանն Հիւսիսի հարթ եւ դաշտավայր մինչեւ ի Կուր: Աղստեւ գետ, զոր Ախդաֆա կոչեն արդ, ոռոգանէ զբովանդակ գաւառն, ի նմա բղխեալ եւ ի նմին բովանդակեալ եւ ի

10. Այս բացատրութիւնը չգտանք ո'չ Խորենացիի ընծայուած Աշխարհացոյցին եւ ո'չ Վարդան Վարդապետի Աշխարհացոյցին մէջ:

նմա բերանացեալ ի Կուր: Յերկուց վտակաց գետնայ, յորոց մին յարեւմտից իջանէ ի Թիկանց լեռանց Սեւորդեաց Զորոյ եւ կոչի Համ-գալիմէն: միւսն յարեւելից հարաւոյ իջանէ ի Շահ լեռնէ, այն ինքն է Թարս գետ, որ զի հակառակս ընթացից այլոց ամենայն գետոց Ուտիոյ՝ ընդ հիւսիս դիմէ, վասն այն ասեմ զտաճկական անունդ առեալ Թէրս, որ նշանակէ հակառակ: Հուպ ի Ճարխէզ գիւղ խառնեալ գետակաց՝ գործեն զԱղստեւ, որ սակաւ ինչ հարաւախառն խաղայ յարեւելս ի Կուր, յահեկէն ընկալեալ օժանդակս ոչ նուազս քան զերկոսին գետակսն, իսկ յաջմէն մանունս վտակս խորայատակս, քանզի ի լեռանց զսպեալ է:

Բնութիւն երկրին կրային է, գորշագոյն եւ դեղին, մառնախառն. յաջմէ գետոյն՝ ամբառնայ կրահողս յ2000՝ ի բարձրութիւն, դարս գործելով մացառախիտս: Հովիտն իսկ գետոյն հրաբլիխի ճանաչի, գետածեւ պորփիւրեայ rognon ի դեղնորակ կաւի, եւ կարմիր մոխրով, եւ խճօք եւ գունագոյն բեկորօք հրաժանգ պորփիւրի լցեալ, որք եւ ի կրային բնութիւն երկրին թափ անցեալ են: Նշմարին բնազդննաց դաշտանիստք վայրացն ի հրաբուխ զօրութեանցն կերպացեալք, եւ պատառածք նոցին խառն ի խուռն եւ անհեղեղ կերպանօք:

Բուսաբերութիւն երկրին չէ շատ բարգաւաճ, ունի մացառս եւ անտառս ծառոց ոչ բարձանց, այլ ոչ անպէտս ի շինութիւն: Յարգասեաց դաշտի՝ մշակի ցորեան եւ գարի. յազգս խոտոցն յիշի Լուածաղիկն՝ թմրեցուցիչ լուոյ եւ տզոց, կանաչատեբեւ նման պրասի, զոր եւ տանին ի գաւառս հեռաւորս, եւ գինեւոյն, որ նման գինւոյ ապշութիւն ածէ մարդոյ եւ անասնոց:

Յանուն գետոյս եւ երկրին Աղստեւոյ գաւառ կոչէր ի միջին դարս. հաւանելի է թէ եւ Աղուէ հին գաւառ, եթէ ուղիղ իցէ ընթերցուածն: Նոյն անուն է այլայլեալ ժամանակաւ. բայց եւ ի նմին ժամանակի եւ այլով անուամբք կոչէր գաւառս, ըստ մասին մեծի՝ Կարեմոյ աշխարհ, եւ ոչ է մարթ զատուցանել զսահմանս սոցայ, այլ ըստ հաւանութեան զատուցուք մեք յերիր մասունս կամ Վիճակս ի Կայեմ կամ Համգալիմէն, գրելով զհովիտն Համգալիմենայ եւ զգլուխ Աղստեւու, Միափոր կամ Ղարաղու երկիր զհովիտ Թարսայ. եւ Աղստեւ զհասարակն գաւառին:

ՄԻԱՓՈՐ = ՂԱՐԱՂՈՒ ԵՐԿԻՐ

7. Վիճակն անձուկ եւ անծանօթ զոր արդ յիշեցաք, յարեւմտից ունելով զբարձր բարձր լեռինս անջրպետս Կեղագունեաց, որպիսիք են Մէլտամ-պուլաֆ եւ Շահ կամ Շըխ, յորոց քղիւն Թարս: Յարեւելից այլ պար զուգահեռական նոցին՝ յորմէ բղխեն գետք Տաուշայ.

ի հարաւոյ զպարոյր երկոցուն պարուց լերանցն, իսկ ի հիւսիսոյ զկայեն, գողաճեւ եւ բարձր տաշտ է Թարս գետոյ, եւ թերեւս պատճառաւ՝ զոր վասն այժմու կոչման գետոյդ ասացաք. նովին եւ ի նախնեաց Միափոր կոչեցաւ, իբրու միակ փորակ՝ այն ձեւ դրիւք առ համեմատութիւն այլոց Փորաց Գողգարաց: Եւ զի այս երկիր իցէ միափորն սակաւ ուրեք յիշեալ, նախ դիրքդ ինձ հաւանութիւն տան, երկրորդ բան Յովհաննու Կաթողիկոսի, որ վասն Սիւնեաց իշխանազն եղբարց Սահակայ եւ Վասակայ ասէ, խոյս տուեալ յերեսաց բռնաւորին Յուսիայ, յամին 911, մարբ իւրեանց եւ ընտանեօք, ի Սեւա կղզւոյ ընդ Մով Գեղամայ «նաւեալ անկանէին հապճեպիւ յամուր գաւառն Միափորոյ»¹¹, յայտ ուրեմն զի առ կռաւ ծովուն յայն կողմն կայր երկիրս. եւ աստի անցին ի մերձակիցն Արցախ եւ յաւուրս Գարդմանայ:

Դարձեալ ի սկիզբն ժԳ դարու ի գալ Յովհաննու Կաթողիկոսի Աղուանից ի Գանձակայ, աթաբէկն Իւանէ բնակեցոյց զնա ի Միափոր, իբրեւ յիւրում սեփական կալուածի, զի նա էր յայնժամ տէր կայենոյ. յայտ է ապա զի եւ Միափոր կից էր կայենոյ: Եւ ցարդ Միափոր կոչի, ըստ ումեմն յայժմու վարդապետաց, ձորն որ ի գլուխ խառնրդոյ Թարսայ ընդ Աղստեւու:

Վերին կողմն վիճակիս, այն որ յելից կայ Արեգունւոյն Գեղամայ, Ղարաղու երկիր կոչի ի յիշատակարանի ուրեմն գրոց ի սկիզբն ժԸ դարու/եւ ցարդ Ղրղի ձոր կոչի՝ յանուն թռչնոյ միոյ. ըստ ումեմն: Բայց ինձ թուի ի գարա-գայա թուրքական անուանէ, այսինքն է Սեւա ժայռ, զի բարդւմբ լերինք գաւառիս ըստ սմին օրինակի ժայռք անուանին, որպէս եւ սպիտակ ժայռն Ագ-գայա՝ հանդէպ խառնրդոյ Թարսայ եւ Աղստեւու: Յաջմէ Թարսայ ձգի հասարակաց ճանապարհն՝ որ հանէ յարքունի ճանապարհն Աղստեւու, ընդ մէջ Կարմիր կամրջոյ եւ Գեղամայ:

8. Սակաւք այժմ նշանակին վայրք ի ձորագաւառիս. իսկ ի նախնեաց պատմիչն Կիրակոս յիշէ եւ Քաղաք Միափոր, յասել վասն Յովհաննու Աղուանից Կաթողիկոսի, նեղելոյ յայլազգեաց եւ զիմելոյ առ Զաքարեանս. «եւ բնակեցոյց զնա Իւանէ ի քաղաքն Միափոր, ի վանքն որ կոչի Խամշի. սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ եւ հրաշալի, եւ մինչչեւ էր աւարտեալ՝ խափանուամն եղեւ, զի եկն Սուլտանն ի խորասանայ Զալաղդինն կոչեցեալ (յամին 1222-3), աւերել զաշխարհս Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց»¹²: Գալուստ Յովհաննու թուի ի սկիզբն ժԳ դարու, վասնզի Մխիթար Այրիվանեցի ի միջոցի ՈՒՆ-ՈԿ

11. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿԹՂՍ., Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, էջ 288:

12. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 182:

թուոց ասէ՛. «զնամշի վանս Աղուանից կաթուղիկոսացն աթոռ հաստատեցին»¹³:

Յետ ասպատակի Սուլտանին՝ հանդարտեալ երկրին եւ աւարտեալ թուի շինութեանն, եւ անդ նստեալ եւ այլոց կաթողիկոսաց Աղուանից առ ժամանակ մի, քանզի նոյն պատմիչ ասէ զկնի՝ վասն նորին Յովհաննու, «Շինեաց եկեղեցի մի հրաշալի ի գաւառն Միափոր, ի վանքն որ կոչի Նամշի»¹⁴. եւ վասն եղբօր նորին եւ յաջորդի (յամին 1235-41) «Տեառն Ներսիսի, հեզոյ եւ մարդասիրի, որ յայս աւուրս նստէր ի վանքն՝ որ կոչի Նամշի, ի գաւառն Միափորի, եւ յարքեպիսկոպոսութեան եղբօրորդւոյ նորա Տէր Յովհաննիսի նոր ձեռնադրելոյ»¹⁵: Յետ ամաց ինչ՝ աստի չոքաւ Ներսէս ի Մուղան, ի տես իշխանաց Թաթարաց եւ դարձ արար, մինչդեռ Աւագ որդի Իւանէիս՝ տիրէր Միափորոյ: Այժմ ո՛չ վանքն Նամշի եւ ո՛չ շէնն յիշի, եւ ո՛չ ժամանակ շինութեան նորա, բայց զի եւ դարու յառաջ քան զԿիրակոս կայր վանքն՝ վկայէ Մխիթար Գոշ, որ եւ զառաջնորդ նորին յիշէ Սարգիս անուն, գտեալ յամին 1139 ի ժողովին Տաւուշոյ:

Ի սկիզբն անցելոյ դարուն՝ առաջնորդ Լարաղու երկրիս էր Տէր Դաւիթ արքեպս. առաջնորդ Գոշի Վանայ, եւ մեկիք նորին Միրզա խան: Յիշի յաւուրս նոցա եւ Աղապալի տանուտէր Զամբարակ գեղջ, յոր անուն երկու գեօղք են այժմ, վերին՝ 30 տամբք եւ ներքին՝ 20 տամբք:

Նշանակին յաշխարհացոյցս եւ շանթփէ առ փոքու վտակաւ օժանդակաւ Թարսայ, հուպ ի Մովն Գեղամայ: Յեւից հիւսիսոյ նորա յահեկէ Թարսա Կիլ-Քէնտ (Վարդապետ), եւ յաջմէ Մաղկոց եւ Զայ-Քէնտ (Գետապետ), թերեւս գլխաւոր տեղի գաւառին: Ի վերոյ քան զսա է Մէյտան գիւղ կիսաւեր, բնակեալ ի Մալաքան Ռուսաց:

ԿԱՅԵՆ = ՀԱՄԱԶԻՄԵՆ

9. Ի տեղագրի Կայենայ բերդին որ ի Զորափոր՝ ծանուցաք եւ վասն գաւառիս համանուան, որ եւ երկիր եւ Աշխարհ Կայեմոյ կոչի յԺԲ եւ յԺԳ դարս, եւ որպէս ի պատմչաց բանից գուշակի՝ ունի զամենայն արեւմտեայ հարաւակողմն գաւառիս Նաղախայ եւ Աղլստեւու, մինչեւ յէշէկ-մէյտան լեռն եւ անցք «որ մէջն է երկուց աշխարհացն Գեղամայ եւ Կայանու»¹⁶ ըստ Կիրակոսի պատմչի: Եւ

13. ՄԻԽԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵԾԻ, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1880, էջ 65:

14. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, Պատմութիւն Հայոց, Նրեան, 1961, էջ 201:

15. ԱՌՁ, էջ 278:

16. Այս մէջբերումը առնուած է Ալիշանի հրատարակած Կիրակոս Գանձակեցիի Համառոտ Պատմութիւնի յաւելումին մէջէն, տպ. Վենետիկ, 1865, էջ 239:

քանզի բերդին անուն երէց է քան զերկրիս՝ ի դէպ է կարծել եթէ յետ ժառանգելոյ զայն իւանէի ի Հասանայ, յայնր անուն կոչեաց եւ զկալուածս իւր որ ի Հարաւոյ Զորոյ, մինչեւ ի Միափոր, սովին Հանդերձ:

Ի յետին դարս կողմանքս կոչեցան Համգաչիմէն, (Գոլենադէ Զամշաչիւման - Tschamzatschelman գրէ), յանուն գեղջն եւ գետոյն՝ որ ցարդ ծանօթք են. իսկ Գաւառ Համգաչիւման Առաքել պատմիչ կոչէ¹⁷, յետ Լօտւոյ Թուելով ընդ գերեալսն ի Շահաբասայ: Յելս Ժ դարու Գուրգէն արքայ, որդի Աշոտոյ Ողորմածի, ընդ Տաշրաց եւ Սեւորդեաց ժառանգեաց եւ զԿայեն, ըստ Վարդանայ պատմչի¹⁸, զոր ոչ զբերդն միայն՝ այլ եւ զգաւառն իմանալի է: Եւ ի սկիզբն ԺԱին, եղբայր նորա Գագիկ, Թագաւորն Անւոյ, ի բաժանել զերկիրն ընդ երկուսին Թագաժառանգ որդիսն, զԿայեն ետ անդրանկան իւրում Յովհաննու: Յետ Բագրատունեաց անցեալ յայլոց յայլս, ի կէս ԺԲ դարու տէր երկրին էր Գուրգ իշխան մայրենի Հաւ Զաքարեանց, եւ զրկեալ առ ժամանակ մի՝ դարձեալ տիրեաց առ Թամարաւ. իսկ որդի նորա Հաւան եթող զայն քեռորդւոյ իւրում Իսանէ Աթաբէկի եւ զարմի նորա:

Ի նախնեաց ստէպ յիշին յերկրիս երկոքին մենաստանքն Հիմ եւ Նոր Գետիկ, յարակից նոցին տեղեօք սակաւուք, յորոց առաջինն, այսինքն բուն Գետկայ վանքն յանուն գեղջ հնոյ՝ կայ ըստ պատմչին «ի վերայ գետոյն մեծագունի՝ զոր անուանեն Աղստեւու գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն»¹⁹, որ է ի Հարաւոյ, ուր եւ ցարդ երեւին մնաց-ուածք նորա, սուղ ինչ ի վերոյ քան զխառնուրդս Թարսայ յԱղստեւ: Ոչ յիշատակին ժամանակ ո՛չ շինութեանն եւ ո՛չ այլ ինչ դէպք, բայց միայն զի ի միջոցի 1184-1190 ամաց առաջնորդ վանացն էր սարկաւազ ոմն վարդապետ՝ աշակերետ Մխիթարայ Գոշի, առ որ եկեալ սորա եւ պատուով ժողովեալ լինէր. «եւ անդ դադարեալ յոլով ժամանակս, ապա եղև շարժ սաստիկ որ զբազում տեղիս կործանեաց եւ տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս եւ խախտեցաւ եկեղեցին Գետկայ սաստիկ յոյժ, մինչ զի ոչ լինէր հնար վերստին նորոգելոյ: Ապա երկմտեալ բնակչացն կամէին ցրուիլ այսր եւ անդր, ոչ միայն վասն խախտելոյ եկեղեցւոյն, այլ զի եւ նեղալ էին ի մերձակայիցն: Քանզի ոմն յիշխանացն՝ Սարգէս անուն, փոխեաց զգեղն իւր ի տեղւոյն իւրմէ, եւ բերեալ շինեաց մերձ ի վանս այլ գեղ, եւ այնուհետեւ բազում գտուութեամբ կային ընդ միմեանս, քանզի պարսաւադէտք էին Հանապազօր: Իսկ վարդապետն սուրբ՝

17. Հմմտ. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՒՐԻԺԵՑԻ, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 53:

18. ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 92:

19. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 209:

արգել զնոսա անդ ի խորհրդոյն յայնմանէ, ոչ թողուլ զմիմեանս եւ ցրուիլ, այլ ի միասին կեալ եւ խնդրել իւրեանց բնակութիւն»։ Յետ շինութեան միւսոյ Գետկայ՝ սա Հիմ կոչեցաւ, եւ այժմ երկու եկեղեցիք մնան ի տեղւոջն, եւ հուպ նմին գիւղատեղի լքեալ, որ թուի Սարգսին յիշեցելոյ։ Մերձ նոցին է եւ Մաթոս կամ Թադոս գիւղ, բնակեալ ի ռուս Մալեաբանաց, 20 երդ։

10. Յետ կործանելոյ սասանութեամբ Հնոյն Գետկայ, խնդրեալ Մխիթարայ եւ միաբանիցն յիւանէէ այլ տեղի, «եւ նա հրամայեաց նոցա տեսանել թէ ո՞ր տեղի պատշաճ իցէ. եւ նոցա շրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ եւ գոգաձեւ առ ստորոտս երկուց լեռանց՝ որ կայ ի գլխոյ նորա, գոր անուանէին գտեղին Տաճնուտաց-ձոր, եւ էր ի նմա գիւղ եւ ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա, եւ միւս եւս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ եւ ջրաւէտ. անդր համարեցաւ թէ պատշաճ իցէ գետեղի»²⁰։ Եւ է տեղին յահեկէ Թարսայ եւ յարեւմտից, սակաւուր հեռի ի խառնրդոցն ընդ Աղստեւոյ, եւ իբրեւ վեց մղոնաւ յարեւելեան հիւսիսային ծայրէ Մովսէս Գեղամայ, եւ ճգրիտ պահէ զնկարագիր պատմչին ջրովքն եւ աճիւնաճիւղ անտառօքն գիւղն Տաճնուտ. յամին 1155 տուեալ էր Հաղարծնի վանաց ի Սարգսէ սպասալարէ՝ հօրէ Իւանէի. «սկսաւ այնուհետեւ վարդապետն սքանչելի հանդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինութեան վանից եւ եկեղեցւոյ ի վեր ասացեալ Ձորն Տանձուտայ, հրամանաւ մեծ իշխանին Իւանէի։ Եւ շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաւէն փայտակերտ, եւ օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչիմ Գրիգորի։ Էր ի տօնախմբութեան սուրբ եկեղեցւոյն եւ սուրբ վարդապետն Խաչատուր Տարօնացի»²¹։

Եկեղեցիս այս յետ ոչ բազմաց թուի քակեալ եւ այլ ընդ նորա շինեալ, որ եւ կանգուն կայ կից վանիցն, իբր 30 ոտս ընդ երկայն եւ ընդ լայն, կարի վայելուչ եւ խորանայարկ դամբանարանք առ նովաւ. «շինեցին ի նոյն Գետիկ փոքրագոյն եկեղեցի մի՝ յանուն սուրբ Կարապետիմ Յովհաննու... ի գլուխ վանիցն. եւ ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցւոյն եւ գեղեցկաւէն արուեստիւ գմբեթայարդ երկնանման, սխրալի տեսողաց, սկսեալ ի ՈՅ թուին (1191) Հայոց»²², որում վկայէ եւ գուգաբան արձանագիր եկեղեցւոյն, որ կանգուն կայ ցարդ վայելուչ ձեւով եւ գեղեցիկ գաւթիւ, քառակուսի, 56 ոտն ընդ երկայնն եւ ընդ լայն, ի վերայ չորից ստուար եւ եռահատոր բոլորչի սեանց ամբարձեալ։ Արձանն յիշատակագիր կայ ի

20. Ամդ, էջ 210-211։

21. Ամդ, էջ 211։

22. Ամդ, էջ 212։

վերոյ դասուն. «Ի թուին ՈՒՍ. Զկնի չորս ամաց առնլոյ զերուսաղէմ Սալահադնին, սկսեալ եկեղեցիս սուրբ ի նորս Գետիկ եւ կատարի յամս հինգ, ի խանգարման զատկին Յունաց, ձեռամբ վարդապետին Մխիթարայ, ի հայրութեան Վարդանայ, ձեռնտուութեամբ բարեպաշտ իշխանին Վախտանգայ եւ նորին զուգակցի Արզու խաթունին, եւ նորին եղբարցն Վասակայ, Խոյդանայ, Գրիգորոյ եւ նոցա զաւակաց. լիցի պատարագ յեկեղեցիս ի տաւնի Աստուածածնի, դ աւրն նոցին պապին եւ բ հաւր Արզու խաթունին՝ Քրդին բարեպաշտին, անխափան»։ Վախտանգը՝ խաչնեցին է, տէր Հաթիբբեյ, պաշտպան Գոչին։ Օժանդակեն շինութեան եւ որդիք Քրդի՝ Դաւիթ եւ Սադուն։ Իսկ տիկինն Արզու խաթուն «բազում ինչ օժանդակեցեւ ըստ պատմըչին կիրակոսի. արար եւ վարագոյր գեղեցիկ՝ դատերօք իւրովք, ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծիցն կաղազունից, ներկեալ պէսպէս եւ զանազան գործ քանդակներպ եւ նկարեալ պատկերօք ճշգրտագոյն հանուածովք, տնօրինականօք փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողան...։ Եւ արարին նաւակատիս եկեղեցւոյն մեծապէս խմբիւք. անդ էր եւ եպիսկոպոսն Հաղբատայ Յովհաննէս առաքինի եւ սուրբ այր, եւ այլ բազմութիւն քահանայից եւ պաշտօնէից, եւ օծեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյ Աստուածածնի»²³։ Ի շինութիւն գեղեցկազարդ գաւթին, յորում են սինքր եւ կոփածոյ վէմք, «յոյովք ձեռնտու եղեն, մեծ զօրավարն Զաքարէ եւ եղբայր իւր Իւանէ»²⁴. Թուի թէ իւրոյ եւ ինքն Պատմիչն որ զայսուրիկ ասէ. քանզի արձանագիր մի ի գաւթի անդ եկեղեցւոյն վկայէ այսպէս. «Կամաւն Աստուծոյ, ես Կիրակոս վարդապետս տվի ի մեր եկեղեցիքս գիրք քսան եւ քառասուն դահեկան եւ մի շուրջառ, եւ դրի զդասերս. միաքանքս տուին մեզ երկու պատարագ ի տաւնի Թադէի առաքելոյն»²⁵։

11. Սա ինքն պատմիչս Կիրակոս արտաքոյ ընդհանուր պատմութեանն՝ գրեալ է եւ զհրաշալի դէպս ինչ հանդիպեալս Մխիթարայ, զոր «ականջով իմով լուայ, ասէ, եւ աջօքս տեսի զայսքան սքանչելիս», այսինքն է յետ աւարտման շինութեան վանացն՝ յանձնեալ Մխիթարայ զաշակերտսն ի խնամս Տիրամօրն, որում նուիրեաց ըզտանարն, յամին 1196, երթայ յերուսաղէմ յուխտ։ Եւ ի դառնալն ընդ առաջ ելեալ նմա աշակերտացն, ի միջասահմանս գաւառացն Գեղամայ եւ Կայենու, ծանուցանեն զի սով մեծ եղեւ յերկրին եւ բա-

23. Ամդ, էջ 216։

24. Ամդ, էջ 216։

25. ՁԱԼԱԼԵԱՆՑ ՍԱԳԻՍ ՎՐԴ., Ճամապարհորդութիւն ի Մեծմ Հայաստան, Հտ. Ա., Տփլիս, 1842, էջ 143։

զուամբ յաշակերտացն մեռան: Եւ նորա տրտմեալ եւ արտասուօք յաղօթս կացեալ ի գլուխ լերինն անջրպետի գաւառացն, տեսանէ տեսիլ հրաշալի, եւ ընդունի սկուտեղ մի երիւք նշարօք եւ սկաւառակ լցեալ, զոր եւ ըմպէ: Եւ ի վերանալ տեսեանն առեալ զանօթսն եւ զնշարսն երթայ խնդութեամբ ի վանսն, զսկաւառակն փոխեալ ի նշան սուրբ, եւ նովաւ յարուցեալ զայն ինչ մեռեալ վերակացու աշակերտացն զՊօղոս, եւ առատացուցեալ զսպառեալ շտեմարանսն, եւ զամս եօթն ի սովու կերակրէալ զբազումս: Իսկ զնշարացն զմին պատարագեալ յաւուր մտիցն յեկեղեցին, զերկրորդն «կտակ արարեալ զի ընդ ինքեան թաղեսցի, եւ զմիւսն հանդերձ սկուտեղամբն՝ եղ ի կապարեայ սնտուկս եւ ամփոփեաց յեկեղեցին»: Յաւելու պատմիչն թէ զայս ամենայն «ձեռք իմովք գրեցի, զատ ի պատմութեանց իմոց եւ եղի ընդ սուրբ նշանին, եւ յատուկ կայ գրեալ ընդ սկուտեղին, զոր ամփոփեցինք ի տաճարի սուրբ Աստուածածնին»²⁶:

Իսկ ինքն Մխիթար, ըստ նորին Պատմչի, «քանզի սիրէր զանապատ եւ զամայութիւն՝ արար իւր տուն բնակութեան բացագոյն ի վանացն, շինեաց եւ անդ փոքրագոյն եկեղեցի մի փայտակերտ յանուն Սուրբ Հոգւոյն, եւ ի ժամանակի ծերութեան ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի՝ շիրիմ գերեզմանի իւրոյ, կրով եւ վիմօք մածուցեալ սրբագիծ, յանուն Համբարձումն Քրիստոսի»²⁷: Այս ամենայն շինութեանց ձեռնտուք էին «մեծ զօրավարն Զաքարէ եւ եղբայր իւր Իվանէ. քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն գաւառին եւ յոյժ սիրէին զվարդապետն, քանզի Զաքարէ խոստովանութեամբ՝ նորա հոգեւոր որդի էր: Եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրադարձիւք, լեռնէ ի լեռն, եւ բով մի յԱբասաձոր, եւ զՇորաձորն ի նահանգին Բջնոյ, եւ զՕշավա ի գլուխ վանացն: Եւ շինեցին ինքեանք գիւղ մի՝ մերձ ի ծովակն, փոքրագոյն՝ անհնարին խորութեամբ, եւ անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին՝ Տգրկածով, քանզի բազումք մօրասէր եւ տղմասէր սողունք կային. եւ այլ միւս եւս փոքրագոյն գիւղ ներքոյ վանիցն, զոր Ուրելամէջ անուանեցին, շինեցին եւ այլ մատրունս՝ յանուն Սրբոց Առաքելոց, եւ սրբոյն Հոսիսիմեայ»²⁸:

Զաքարէ երկիցս կոչեաց զՄխիթար կալ ի գլուխ ժողովոյն ի Լօռի եւ յԱնի, վասն խնդրոց ծիսից ինչ՝ զոր կամէր ընդունելի առնել եւ հակառակէին արեւելեայ վարդապետք, եւ առանց Մխիթարայ ոչ հաւանէին գործել ինչ: Եւ ի ծերութեան նորա թախանձէին գալ յԱնի՝ ասելով. «զանկարութիւն մարմնոյ մի՛ ինչ պատճառէր. եթէ ի ճա-

26. Այս մանրամասնութիւնները տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, Համաձօն Պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 237-243:

27. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 217:

28. Ամդ, էջ 216-217:

նապարհին հասանէ քեզ վախճան՝ ընդ առաջին սուրբ վարդապետաց եկեղեցւոյ՝ կարգեսցուք զյիշատակս քոյ»²⁹։ Եւ նորա երթեալ՝ ըստ իմաստութեան իւրում եւ կարի՝ հաճեցոյց գծողովն եւ զսպալարն, եւ ի հալածել նորա զանհաւանսն՝ զերծոյց ի ցասմանէ նորա, ընդ որս եւ զյանդուզն Տուտէորդին՝ զապաւինեալն առ ինքն։ Եւ ինքն անդուլ պարապեալ ի վարդապետութիւն եւ յօգտաշահ գրութիւնս եւ ի ներանձնական խոկմունս՝ յետ 30 ամաց գրելոյ զանմահ յիշատակ գրաւոր վաստակոցն զգիրս դատաստանի, յանձնելով զուխտն ի պաշտպանութիւն Իւանէի մեծի եւ կացուցանելով առաջնորդ զՄարտիրոս վարդապետ «մանուկ տիովք՝ այլ կատարեալ իմաստութեամբ»³⁰ հանգեալ ի մենարանին իմաստասիրապէս նուիրելումն հոգւոյն՝ խաղաղութեան, յամին 1213, եւ եղաւ ի յուսալից չիւրմին Համբարձմանն ակնկալութեամբ, «առաջի դրան եկեղեցւոյն փոքրագուռնի, որ կայ ի գլուխ վանացն յարեւմտից կողմանէ, եւ մինչեւ ցայսօր գերեզման նորա օգնէ ցաւազնելոցն՝ որք հաւատով ապաւինին յաղթս նորա, եւ զհոգ տեղւոյն հանապազ տանին ի պէտս հիւանդաց մարդոյ եւ անասնոյ» որպէս ասէ Կիրակոս³¹, եւ յաւելու պատմել եթէ «դէպ եղեւ երբեմն զի պաշտօնեայք նորա կային գրաստիւք բարձեալ գինի, ի պէտս վանաց. վրացի ոմն Բասիլիոս անուն եկեալ բռնութեամբ կամէր առնուլ ի նոցանէ ի գինւոյն անտի, զի գործակալ էր նա Իւանէի, ի վերայ մայրոյն որ պահէր զտեղի իջեալն նորա։/Եւ պաշտօնեայքն ասէին՝ մի՛ նեղեր զմեզ, քանզի Գոշին եմք, զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ, զի հեղապոյն եկին ալիք նորա։ Իսկ թշուառականն հայհոյեաց զնոսա եւ զԳոշն։ Եւ իբրեւ եկն յայն տեղի որ յիշէր զանուն նորա անարգանօք, անդէն վաղվաղակի համրացաւ եւ կապեցաւ լեզու նորա, եւ թիւրեցան շրթունք նորա. եւ այնպէս եկաց բազում ամս, մինչեւ հառաչանօք խնդրեաց զթողութիւն. եւ ամենայն որ տեսանէր զայրն՝ գովէին զծառայն Աստուծոյ»³²։

12. Ծարդ ցուցանի գերեզման մեծի վարդապետին ի փոքու մատրան, որ թուի նորոգ շինեալ ի խաչատրոյ վարդապետէ, ընդ յարակից գմբէթաւոր եկեղեցւոյն Սուրբ Գէորգայ, զոր յիշէ եւ Պատմիչն, եւ որ ի մատրան արձանադիրն. «Տէր Աստուած ողորմեա խաչատրոյ վարդապետին եւ Բարսղին՝ շինողաց եկեղեցւոյս եւ ամենայն աշխատողացն ի սմա, թուին ԶԴ» (1255)³³։

29. ԶԱՄՁԵԱՆ Լ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, Հտ. Գ., Վենետիկ, 1784, էջ 184։

30. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1981, էջ 219։

31. ԱՌՆ, էջ 220։

32. ԱՌՆ, էջ 220-221։

33. ԶԱԼԱԼԵԱՆՑ Ս., ԱՌՆ, էջ 145։ - Ալիշան իր ձեռագրին լուսանցքին վրայ՝ կու-

Մարտիրոսյան յաջորդ Գոչին «այր շինարար էր, շինեաց այլ ժամատուն անտաշ վիմօք, մածուցեալ կրովք հաստահողոյս որմովք եւ փայտակերտ վերնայարկօք, որ յետ (սակաւ) ժամանակի փլաւ վերնայարկն: Շինեաց եւ վերնատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք, արուեստաւոր ունելով զհիւան Մխիթար, որ ի բազում իրս աշխատ եղեւ եկեղեցեաց եւ վանից, եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն, եւ բազմաց եղեւ տեղի սննդեան եւ ուսման, որ եւ մեք իսկ սնեալ եւ ուսեալ եղաք ի նոյն վանս: Սկսան շինել եւ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կոփածոյ եւ տաշած վիմօք, գմբեթաւոր եւ գեղեցիկ շինուածովք: Եւ իբրեւ ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղեւ յովով ժամանակս, քանզի եկն Սուլթանն Պորասանու, Սալահատինն կոչեցեալ եւ եհար զգօրս Հայոց եւ Վրաց. եւ աւերեաց զբազում գաւառս, վասն այսորիկ եւ յայլ յովովից մնաց անաւարտ: Յետոյ այլ ոմն Գրիգոր անուն Կապալեցի, որ յառաջն արդիւնաւոր էր ի շինումն եկեղեցւոյն, վերստին ձեռն արկեալ աւարտեաց զնա, ի ՈՂԹուրին» (1241)³⁴: Կանգուն կայ եւ եկեղեցիս այս՝ կից փոքու եկեղեցւոյ Լուսաւորչին, եւ խաչարձան մի բազմադրուագ քանդակօք յաջմէ նորին, ի վերայ երից աստիճանաձեւ վիմաց:

Յետ մահուան Իւանէի, սնուցիչ որդւոյ նորա Աւագ Գրիգոր իշխան, Տղայ մականուանեալ, խնդրեաց ի սմանէ «զվանքն Գետիկ ի տեղի իւր գերեզմանի. եւ վասն յոյժ սիրելոյն զնա՝ ետ նմա: Գնեաց եւ գիւղ մի ի նմանէ Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստեւ, ետ զայն ի վանքն, եւ այլ բազում արդիւնս արար, գրեան, խաչս եւ անասունս. շինեաց հրաշագան եկեղեցի մի երեք խորանի՝ մերձ ի գաւիթս եկեղեցւոյն զարմանակերտ, եւ անուանեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի: Նաեւ այլ յովով շինուածք եղեն ի նմա եւ բազմացան քահանայք եւ պաշտօնեայք եւ մանկունք ուսումնականք»³⁵: Թուր զարդիս Սուրբ Խաչ կոչիլ եկեղեցւոյս, երեք խորանօք եւ անկեալ գմբեթաւ, եւ ժամացոյց արեւաշուք ունելով ի հարաւային որմնս՝

Ինքնին Գրիգոր արձանադրէ առ լուսամտիւ միով տաճարի Տիրամօրն. «Կամաւն Աստուծոյ, ես Գրիգոր Հեզուք Ամիրսպասաւար Աւագին, որդի Սմբատայ որդւոյ մեծին Վախտանգայ՝ կողմնապետաց աշխարհին Արցախոյ, առեալ Աթաբէգէ Իվանէիս եւ իւրեան ազգի առաջնորդ կացոյց, զի ոչ ունէին զաւակ՝ յուսով խնդրեցի

տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնը. «խանգարեալ ի հնութենէ՝ զարդիս փայտիւ ծածկեալ է յարկ մատրան գերեզմանին, եւ պատուի ի բարեպաշտից» («Մեղու», իդ, 47):

34. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԱԿԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 221-222:

35. Ամդ, էջ 233:

ա. Այս վերջին նախադասութիւնը Ալիշան յետագային ներմուծած է բնագրին մէջ, իբր աղբիւր նշանակելով՝ «Մեղու, իդ, 47»:

զայս եկեղեցի ինձ չիրիմ հանգստեան. Աւագն ինձ երես եւ միաբանքս սահմանեցին զայս խորանս պատարագել ինձ զԳրիստոս հանապազ. ով որ կարդայք Աւագին երկար կեանք խնդրեցէք եւ Գրիգորոյ մեղաց թողու՞թիւն. թէ աւագ կամ առաջնորդ խափանէ՝ երեքհարիւր տասն եւ ութն հայրապետաց նդոված է եւ մեղացն տէր է»³⁶:

Կիրակոս պատմիչ, յետ ազատութեանն ի գերութենէ Թաթարաց, յամին 1237, «եկաք, ասէ, ի տեղի սննդեան մերոյ՝ ի վանքն որ կոչի Գետիկ, եւ նա աւերեալ էր ի նոցանէ, եւ այրեալ զլինուածս որ ի նմա, եւ անդ դադարեցաք»³⁷: Բայց յայտ է թէ վաղ նորոգեցաւ:

Ի յիշատակարանի մեկնութեան Երեմիայի շարագրեաց Գոշ յամին 1187, յիշէ եւ նոր եկեղեցի «յանապատին Գետկայ, ընդ հովանեաւ սուրբ Գողգոթայի եւ Լուսաւորչին Գրիգորի», որ ո՛չ ի պատմէն յիշատակի եւ ո՛չ յարձանագրաց. գուցէ քակեալ իցէ կամ կիսաւեր եկեղեցին այն փայտաչէն եւ անտաշ քարամբք՝ որ յանուն Տիրամօր ցարդ երեւի եւ առնթեր զանգակատուն կիսակործան:

Արձանագիր մի ի վերոյ սեղանոյ Տիրամօր տաճարին ծանուցանէ զկարեւոր ի գիտել, թէ ի թուին «ՁԼԲ (1283) Յուսով ողորմութեամբ Աստուծոյ, ես ձարս որդի պարոն Ումիկին թուռն ձարին, աշխարհաւ Մանգղկերոցի, յաշխարհակալութեան Ղարանովին, ի Թագաւորութեան Վրաց Դեմիտրի Բագրատնոյ, իմ հայրն Ումիկ գնեալ էր զԳետիկ ի խռ (4000) կարմիր գուգատի. ես ձարս գնեցի զհովս իւր ամէն սահմանօքն ի դառն ժամանակի, որ հայրենիքն յարժան էր եւ ոսկին թանգ. դռ (4000) կարմիր գուգատովի Գետկայ Աստուածածնին իմ հոգոյ տանս, յիշատակ անջնջելի իմ ծնողաց Ումիկին եւ Թագուհւոյն, ինձ եւ իմ որդիացն Արղութին իւր եղբարցն, առաջնորդութեամբ Ղասապ վարդապետին, եւ միաբանքս սահմանեցին զաւագ հինգ շաբաթ աւրն, Ձատկի աւրն զամէն եկեղեցիքս պատարագ՝ որչափ մեք կենդանի եմք՝ մեր ծնողացն լինի, եւ ետ յելից մերոց յաշխարհէս՝ մեզ լինի, արդ ով զայս գիւղս հանել ջնայ ալսմիկ եկեղեցւոյս կամ զիմ յիշատակն խափանէ, ոք եւ իցէ որ լինիցի ի ծննդոցն Աղամայ՝ եղիցի նդովեալ»:

Եկեղեցեակ մի եւս յանուն Առաքելոցն Պետրոսի եւ Պողոսի վաճառէ յօրինուածով՝ կանգուն կայ ցարդ, եւ առ երի՝ տապանք երկուց քերց, արպէս ասի, սատարողաց չինութեան տեղւոյս: Ձատ յեկեղեցեացն եւ ի միջից նոցին կայ երկյարկեան չինուած քարակերտ, զոր իմհարան կոչեն, իւր 22 չափ քառակուսի, զի երեւին ի նմին

36. ՀԱՄԼԱՆԱՆՑ Ս., ԱՅՊ, էջ 139:

37. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 252:

տեղի վարառանի⁹ եւ պահաւարներ. վերնայարկն զմատրան կերպարան ունի⁹:

13. Առաջնորդը վանացս՝ յետ Մխիթարայ Գոշի՝ նշանակին ի Կիրակոսէ եւ յարձանսն.

Մարտիրոս՝ 20 ամ [Մխիթար [Յովասափ [Աբրահամ [Խաչատուր՝ ի 1254 [Տէր Յովհաննէս Արմանեցի Եպս.՝ 1256 [Ղասապ՝ 1283 [Սարգիս՝ 1291 [Մինաս՝ 1694 [Տէր Դաւիթ Եպս.՝ 1709 [Յովհաննէս տեղակալ նորա:

Դաւիթ առաջնորդ Ղարազու՝ անէ յամին 1694 գտեալ յերկրին Դիզակայ զԱստուածածինն Գոշայ, զպատկերն, եւ դարձուցեալ յաթոռն: Յառաջ քան զՄինաս՝ զամս 400 ոչ գտանեմք յիշատակս զվանացն, եւ ոչ յետ Դաւթի. բայց տեղին չէն է տակաւին եւ անկործան: Եւ արձանագիրք յեկեղեցիս նորին, բաց ի վերոյ գրելոցն, են յետագայք. այլ անծանօթ մնան տեղիքն յիշատակեալք ի նոսին եւ ի պատմութեան Կրկակոսի, ձգայ այգին եւ Սաքաքրակ՝ եթէ ուղիղ իցէ ընթերցուածն, եւ գիւղորայք՝ Աբասաճոր, Վաշխէ, Օշալա եւ Ուրիւմէջ (որոյ անուն զելեւէջի իմաստս տայ): Իսկ Տգրկածովն գիւղ՝ ամայացեալ է այժմ եւ կոչի Զուրիստան, եւ լճին՝ որ արդ Ղամիշկէօլ (Նդեգմալիճ) կոչի եւ բերէ ցարդ տգրուկս, իբր կիսաժամաւ է շրջապատ, հովանացեալ աճիւնաճիւղ վարսաւոր ծառովք, որք նկարագեղ եւ վսեմական իմն երեւոյթ ընծայեն վայրուցն, եւ ցանկալի առնեն զնորոգութիւն դաստակերտի մեծի վարդապետին Մխիթարայ, եւս առաւել զկենցաղավարութիւնն, յոր սակս, յամի 1865, Նրեանեցի ոմն Վախտանգ Փարսադանեան, աշխատ եղեւ յապահովել զհասս կալուածոց վանացն, այլ ցարդ ամայացեալ մնայ: Բանասէրն Քերովբէ Պատկանեան, յամի 1880, յայց ելեալ կողմանցս՝ բարեգգաժ նկարագրէ, սխրացեալ ընդ վայելչութիւն շինուածոցն եւ ընդ երեւոյթ լճակին⁹:

14. Արձանք Գոշայ վանաց⁹.

Ա. «Աստուծով Մխիթար վարդապետս միաբանեցայ Աստուածածնիս եւ հաստատեցին մեզ երկու պատարագ ի տաւնի ուխտաւէից, Խաթունին եւ Սարգսին»:

բ. Ամբողջ այս պարբերութիւնը Ալիւան յետագային գրած է լուսանցքին վրայ, միշտ քաղելով նոյն աղբիւրէն («Մեղու», ԻԴ, 47):

գ. Տե՛ս նախորդ ծանօթութիւնը (բ.):

դ. Արձանագրութիւնները Ալիւան առած է Զալալեանց Սարգիս Վրդի յիշեալ աշխատութենէն, էջ 138-145, ուղղելով տարրական վրիպակները:

Բ. «Մեք իքնատիրոս վարդապետ եւ որ մերքն, նորոգեցաք զեկեղեցիքս եւ եղաք զպատուարս, տնկեցաք այգի. եկեղեցւոյ ժամն նոցա դրաք. որ խափանէ դատի յԱստուծոյ»:

Գ. Ի վերայ դրան աւագ խորանին. «Այսմ խորանի միշտ յաւակայ լինի պատարագ, եւ խափանաւղքն առցեն զվրէժ դատապարտութեան»:

Դ. «Ես Սառ(ս?)նայս միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս իմ որդւովք եւ ամուսնաւ պարոն Գրիգոր. եւ միաբանքս հաստատեցին մին պատարագ ինձ ի տաւնի սուրբ Սարգսի, որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»:

Ե. «Ես Բարսեղ միաբանեցայ սուրբ Աստուածամօնիս, միաբանքս ետուն մէկ պատարագ ի տաւնի Մաղկազարդին եւ սրբոյն Բարսղի. կատարիչք աւրհնին յԱստուծոյ»:

Զ. «Ես մեղուցեալ աղախին Քրիստոսի Ազիզ, պաշտանեայ Նրզդին, միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս, ետուն ինձ մի աւր պատարագ ի տաւնի սրբոց Հռիփսիմեանց, որ խափանէ դատի յԱստուծոյ»:

Է. «Կամաւն Աստուծոյ ես Ստեփաննոսս միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս, եւ սոքա ետուն մի պատարագ ի տաւնի Կիրակոսին, որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»:

Ը. «Կամաւն Աստուծոյ ես մեղուցեալ ծառայ Ալէքնէքայ որդի Վասակայ, միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս, իմ հալալ ընչից գնեցի առաջին ձբայ այգին ու (1000) սպիտակի, տւի սուրբ Աստուածածնիս որ չէն պահեն. միաբանքս տուին ինձ հինգ պատարագ Մաղկազարդին»:

Թ. «Կամաւ Աստուծոյ ես Գոհարայ յուսով միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս. միաբանքս ետուն մեզ մի պատարագ ի տաւնի սրբոյն Բարսղի անխափան»:

Ժ. «Ես Մխիթար քահանայս միաբանեցայ սուրբ եկեղեցւոյս ընծայիւք վարդապետաց եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ մի աւր պատարագ ի տաւնի սրբոցն Գայիանեանց»:

ժԱ. «Թուին ԶԻԶ. Կամաւն Աստուծոյ ես Անդուրս եւ որդիք իմ Թաթին եւ ամուսինն իմ Մանըու, միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս եւ ետուն մեզ պատարագել զԵղիայի տաւնին սուրբ Շողակաթին»:

ժԲ. «Յուսովն Աստուծոյ նուաստ Շալվանս ընծայեցի ախեայց իմոց զկայս վերջին» (?):

ժԳ. «Ես Գայլս եւ ամուսինս իմ Աւագդուփտն միաբանեցաք սուրբ Աստուածածնիս եւ ետուն պատարագ ի տաւնի Մաղկազարդին»:

ԺԴ. «Ես խոյազեղս միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս կամակեցութեամբ միաբանացս եւ ստացայ մի պատարագ ի տաւնի Համբարձման, որ խափանէ դատի յԱստուծոյ»:

ԺԵ. «Ես Ենովբե միաբանեցայ որդովբս ի Հայրութեան Մխիթարայ վարդապետին եւ միաբանաց կամակեցութեամբ ստացայ երկու պատարագ ի տաւնի սուրբ Խաչին»:

ԺԶ. «Ես Զոշիկս միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնի մերոյ, պատարագել ինձ ի նոր կիւրակէի»:

ԺԷ. «Ես տէր Յօհաննէս միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս եւ միաբանք ետուն ինձ պատարագ ի տաւնի Անդրէի առաքելոյն»:

ԺԸ. «Ես Հարս (?) ետու զՍաքաերաին ի Ջրաղացէն ի վեր վանքս, եւ ստացայ պատարագ ի տաւնի Աստուածածնիս»:

ԺԹ. «Ի տաւնի սուրբ Խաչին մի աւր պատարագ Խաչատուր վարդապետին եւ եղբարց իւրոց եւ ծնողաց, զի նոցա ընչիւք շինեցաւ խորանս»:

Ի. «Շնորհիւն Աստուծոյ եւ կամակեցութեամբ եղբարցս եւ միջնորդութեամբ տէր Գրիգորիսի՝ զրեցաւ յիշատակ եղբարց մերոց պարոն Արտաւազայ. միաբանք սուրբ ուխտիս սահմանեցաք ի տաւնի Դաւթի եւ Յակաբայ մատուցանել պատարագ ամենայն եկեղեցիս. կէսն Արտաւազայ եւ կէսն ամուսնոյն իւրոյ Ալթային, որ խափանէ դատի ի Տեառնէ»:

ԻԱ. «Մեք եղբայրս Աբումայ Աբուղամրի եւ Հայրադեղս զմեր հոգոյ արդիւնս եկեղեցւոյ շինութեան աւաք խորանի սուրբ Սարգսին մեզ պատարագ հաստատեցին»:

ԻԲ. Ի դրան փոքու եկեղեցւոյն. «Յուսով Աստուծոյ երկու եղբարքս Մարտիրոս եւ Գրիգոր եւ ամուսին Թամար եւ Աբլ. չինեցաք զեկեղեցիս, միաբանք խոստացան պատարագել, Մարտիրոսին, Թամարին եւ Արդուխաթունին եւ Մատթէոսին. անափան կատարիչքն աւրհնին Աստուծոյ»:

ԻԳ. «Թուին ԶԽԵ. Ես որդի Գայլաձագին միաբանեցայ սուրբ Աստուածածնիս, հաստատեցին մեզ եօթն պատարագ ի տաւնի Յաւհաննու Կարապետին զկնի Յայտնութեան, մի իմ հաւրն Գայլաձագին, մի իմ մաւրն Մամբունին, զերկուսն իմ եղբարցն Բուսլանին եւ Աղբերկանն, կատարիչքն աւրհնին Աստուծոյ»:

15. Ի Թիկանց լեռանց երկոցուն որք գործեն զԶորն Տանձուտայ, որում մենաստանն Գոշայ, յարեւմտից կուսէ ի գլուխ երկուց ռահից ճանապարհի, որք ի Գեղամայ եւ ի Կողբաց, եւ տանի ի Բամբակի ձորն, կայ Տիլիման գիւղ յահեկէ Համգալիմէն գետոյ, ի բարձու 4230', տարածեալ ի դարեւանդ ի բարձու 100-150' յափանց գետոյն, եւ յեցեալ ի կողս մացառուտ ափափայ վախից, դիտելով զհո-

վիտ գետոյն եւ զՏանձուտայ եւ զգեօղեան նորին եւ զՄիափորայ, որք նման Տիլիճանայ ի բարձր բարձր դարեւանդս պորփիրեայ քարաբլրոց կառուցեալք են. ամարանի ամենագուարճ են վայրքն հովութեամբ եւ ծաղկազարդ դալարութեամբ: Նշանաւոր եւս է գեօղս ըստ քաղաքական դրից, միջնասահման գոլով Վրաց եւ Հայոց, Գուգարայ եւ Սիւնեաց եւ Այրարատայ, անցք կարաւանաց եւ վաճառուց, եւ իջեւանատեղի մեծ, յորում իբր երկու դարուք յառաջ 300 տունք յիշին ի Շարտէնայ³⁸, եւ կիսով չափ նորին ի 1827: Այլ ի նմին ամի ի մարտին Ռուսաց՝ Պարսք աւեր ամայի կացոցին զվայրն, որպէսզի յետ տասն ամաց յանցանել ընդ այն Տիւպուլայ³⁹, որ տայ զտեղագիր վայրացս, 4 կամ 5 տուն միայն բնակիչք էին, տունք ամայիք եւ տանիք հողաթաւալք, եւ եկեղեցւոյն քանդեալ՝ դասն միայն կայր կանգուն խաչվիմօք եւ արձանօք յորմս, սեղանն վէմ էր դամբանական. քիւ տանեաց եկեղեցւոյն վայելուչ իմն եւ նորածեւ ոճով, ի կանաչ պորփիր քարէ, յորմէ գտանին եւ տապանաքարք մերձ յեկեղեցին, մանեկածեւ թխագոյն երակօք. յօլովութիւն դագաղածեւ դամբանացն ի վերայ վիմաց եւ խաչարձանքն նշանակք կան հին բարգաւաճանաց տեղւոյն: Է անդ եւ աղբիւր բղխեալ ի գետնոյ, յորոյ վերայ շինեալ է խորշ բոլորածեւ խորութեամբ, յորմէ աղիւսեայ ագուգայիւք խաղայր ջուրն: Էր եւ կամուրջ քարաշէն կրկնակամար ի Տիլիճան ի վերայ գետոյն, եւ միւս եւս յահեկէ գետոյն ի վերայ ծործորոյ նուագեւոյ: Այժմ իբրեւ 30 տունք են ի նմա:

Յելից հարաւոյ գեղջն վտակ մի փոքրիկ յանուն նորին՝ Թափի ի գետն յաջմէ, երազահաս իջեալ ընդ ծործորակ զառ ի Թափ իբր 3' առ մէն 100', որով աղբերակն նորա ի թիկունս Էշէկ-մէյտանայ համարի իբր 1000' բարձր քան զՏիլիճան: Ընդ ծործորն եւ ընդ եզերս նորա (յոր աճեն վայրի սոճիք, *pinus sylvestris* aff.) ձգի ճանապարհն ընդ հին եւ անուանի լեռնանցսն Էշէկ-մէյտանայ, որ բարձր է իբրեւ 7000': Յայս կողմն գլխոյ լերինս՝ Մխիթար Գոշ ի դարձին յերուսաղէմէ յաղօթս կացեալ՝ ետես զհրաշական տեսիլն:

Սահմանք Տիլիճանայ ցվեց փարսախ ընդ հիւսիս եւ վեց ընդ հարաւ, յաւուրս Շարտէնի, չէն էին բազմութեամբ գիւղորայից Վրաց եւ Հայոց, եւ իշխան երկրին կոչէր Գամշի-խան:

38. CHARDIN LE CHEVALIER, *Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient*, T. I-X, Paris, 1733. Այլշան օգտագործած է այս տասը հատորները, ստէպ նշանակելով հեղինակին անունը ձեռագիրներուն լուսանցքներուն վրայ, առանց մանրամասնելու հատորը կամ էջը:

39. DUBOIS FRÉDÉRIC, *Voyage autour du Caucase*, T. I-VI, Paris, 1839-1843. Այլշան շատ օգտուած է այս հատորներէն, լուսանցքին վրայ նշանակելով «Տիւ» կամ «Տպ» . չի նշանակեր գործածած հատորները եւ համապատասխան էջերը:

16. Ի գիւղից յասցանէ են Պօղոս-գիլիսէ ի Հիւսիսոյ արեւմտից Տիլիճանայ, այժմ հանգրուան անդէորդաց 20 տամբք, ի ստորոտս լերանց Չարտակլեայ: Բախտիար եւ այլ ոչ սակաւ գիւղորայից մնացուածք, ընդ որս եւ խաջախ պէյ աւանի կամ քաղաքի, յորոյ անուն կոչեցաւ գաւառն՝ ըստ ոմանց:

Արեւմտագոյն գիւղորայիցս՝ հուպ ի սահման Բամբակայ է Համ-գաչիմէն առ համանուն գետով՝ ի վերայ արքունի ճանապարհին, 17 վերստ ուսս հեռի ի Տիլիճանայ, Թուի գլխաւոր տեղի համանուն վիճակին, զորոյ զորպէսն ոչ գիտեմ:

Իսկ ի Հիւսիսոյ արեւելից Տիլիճանայ յահեկէ գետոյն այսր քան գխառնորդն Թարսայ եւ ի հարաւոյ՝ Ագ-գայա կոնաձեւ քարալե-րինն՝ կայ Ճարխէչ կամ Չարխաչ գիւղ Հայոց, եկելոց ի Հաջաջրոյ 35 տամբք, որ մեծ եւ բազմամարդ էր յորժամ Շարտէն գիշերօթ արար ի սմա յ3 Մարտի, յամին 1673: Եղեւենք եւ գլխիք ծածկեն զոստս լե-րինն, եւ ընդ մէջ նորին եւ գեղջն ամբառնան պասալտ կարկառք զարմանալի տեսեամբ, հնգանկիւնի կամ այլազգ հատուածակողմն ձեւով սրնաքատակ ամբարձեալ զանազան չափով, ի միոյ ց300 ոտ-նաչափ, նոյնպէս եւ Թանձրութեամբ զանազանեալ ի մատնաչափէ ցվեց ոտնաչափ, խիտ առ խիտ տողեալ՝ որպէս գիողս երգեհոնի: Ան-տառամով է եւ հարաւակողմն գեղջս մինչեւ ի Գետիկ:

Վտակ փոքր յարեւմտից կուսէ իջանէ առ Ճարխէչիւ յԱղստեւ, եւ առ նմին են Ղօշտօղան գիւղ աւերակք առ ստորոտով համանուն լերին:

Յաջմէ, որ է յարեւմտից վտակիս 3 կամ 4 մղոն ի Մ. Հ. Ճար-խէչի եւ 7 մղոն ի Գոշայ վանից, ի նոյն ի Հ. Մ. մերձ ի Ղօշտօղան՝ կայ Հաւարծիմ կամ Հաղարծիմ որ եւ խաղարծիմ գիւղ անուանի, ի սակս հռչակաւոր վանացն որ յանուն գեղջն կոչի, Թէպէտեւ նուիր-եալ է Տիրամօր եւ Սուրբ Գրիգորի, զուգապատիւ Գոշայ վանաց, եւ իբր 8 մղոնաւ հեռի ի նմանէ՝ ի Հիւսիսոյ կողմանէ, եւ յառաջ իսկ քան զնա կառուցեալ: Թուական շինութեան մեծի եկեղեցւոյն՝ ըստ Սարգսի Զալալ է ՇԻ (1071), բայց յետ կիսոյ ժԲ դարու՝ պայծառա-ցաւ տեղին յառաջնորդութեան մեծի վարդապետին Նաչատրոյ Տարօ-նեցւոյ. «Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն, յորում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալ նորա ամայի էր եւ խամրացեալ: Չսա պատուէր մեծապէս Թագաւորն Վրաց Գորգի՝ հայր Թամարին, եւ ետ եկեղեցւոյն ձեռնադրաւ իւրով գերկու գիւղսն, զԱրասաձոր եւ զՏանձուտն եւ զայգի մի Միջնաշինիմ»⁴⁰:

Գլխաւոր եկեղեցին է յանուն Տիրամօր, ...՝ յերկայնութիւն եւ ի լայնութիւն եւ ի վերայ չորից սեանց, սրածայր կաթուղիկէին գա-

ւիթն քառակուսի...՝, յորոյ յարտաքին որմն կան քանդակ պատկերք վարդապետաց ոմանց եւ ձեւ տաճարին ի ձեռս նոցա, որք եւ թուին խաչատուր եւ Սուքիաս, որոց է արձանագիրս ի գաւթին յահեկէ դրան եկեղեցւոյն. «Ի թուին ՈՂ, ի թագաւորութեան Ափիազաց Գաւրգեայ, ի հայրապետութեան Հայոց Տեառն Գրիգորիսի՝ ես խաչատուր վարդապետ եւ Սուքիասս, նորոգեցաք զսուրբ Գրիգորս՝ հրամանաւ թագաւորին եւ իւր մեծամեծ իշխանաց, Սարգսի Ամիր Սպասաւարին, զհին եւ զնոր կազմութիւնս գրով ետ ի սուրբ Գրիգորս, զայգին Միջնաշինին ջրին, զՏեառն-խաչ, Կովսէփանից ի միջին զՔուրդ-գեղանն, զԱբասաճորն, զՏանձուտն, եւ հրամայեաց թագաւորն զսուրբ խաչին տաւնն յիւր յիշատակ կապարել. արդ որք հակառակ կան եւ հանել ջանան՝ քակեսցին տամբք եւ որդւովք եւ ազգայնովք զոգկեսցին ի վարձէ Աստուածածնէն եւ ՅԺԸ հայրապետաց եւ ջնջեսցին յայսմ կենաց. ամէն»:

Վարդապետս խաչատուր, որ զտաւ ի նաւակատիս օծման Գոշայ եկեղեցւոյն եւ ի ժողովն Լօռոյ, եւ երգեաց զԽորհուրդ Խորհմն, աստ «Հանգեաւ ի Բրիստոս, եւ կայ թաղեալ յարեւմտից կուսէ եկեղեցւոյն» ըստ պատմչին Կիրակոսի⁴¹:

Մերձ ի սա է Սուրբ Գրիգոր եկեղեցի փոքր...՝ քառակուսի, մեծաւ գաւթաւ...՝ քառակուսի, զոր շինեալ է Աթաբէգ Իւանէ, որպէս արձանագրէ ի վերայ դրան գաւթի մեծ եկեղեցւոյն. «Կամաւն Ամենակալին/Աստուծոյ, այս մեր գիր յիշատակի է եւ արձան մշնջեաւոր որդեաց մեծին Սարգսի, յազգէ Բագրատունեաց Իւանէի եւ Զաքարէի, յորժամ նախախնամութիւնն Աստուծոյ եհաս յարարածս, եւ ետ նորոցն տիրել սեփական ժառանգութեան նախնեաց մերոց, եւ ետ ի ձեռս մեր յառաջ զանառիկ դղեակն զԱնբերթ եւ զթագաւորանիստ քաղաքն Անի, եւ ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ մինչեւ Գաւազանք (?) ի Թաւրեժ, Կարնոյ քաղաքն մինչեւ Խլաթ, զՇրուան եւ զՇրեւան, զՊարտայ մինչեւ Բելուկան, եւ զայլ բազումս իւրեանց սահմանովն՝ զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել: Այլ անբարկանալին Աստուած սիրեաց զթագ պարծանաց զխոյ իմոյ զԶաքարէ, կոչեաց առ ինքն, որոյ ձեռն եղեւ արիւթիւն, եւ ես շինեցի ի մեր հայրենի վանքս Հաղարծին, ժամատուն վիմարդեան եւ կամարակապ ի դուռն սուրբ Գրիգորիս, եւս այգի իւրեան, որ վասն յիշատակի եղբոր իմոյ. եւ պարտին սպասաւորք սորա աւագ աւուրն (?) առնեն պատարագ Զաքարէի, մատուցանել անխափան. կատարիչք աւրհնեալ լինին Աստուծոյ»:

Իսկ եկեղեցւոյն շինող է Խլաթ, որպէս ցուցանէ արձանագիրն ի վերայ կաթուղիկէին. «Ի թուին ՈՒՊ (1194). Յիշխանութեան Իւանէի

եւ առաջնորդութեան խաչատուր վարդապետի, եւ իսլթ որդի Հարբայ՝ շինեցի զեկեղեցիս վասն իմ հոգւոյս փրկութեան. եւ ամենայն միաբանքս զՅայտնութեան ճրագալուցին ժամն ինձ հրամայեցին եւ Զատիկն՝ որ անխափան առնեն, կատարիչք գրոյս աւրհնին Աստուծոյ»:

Յահելէ եկեղեցւոյս կան երկու մատրանածեւ շիրիմք՝ արձանադրաւ. «Այս է Հանգստարան թագաւորաց Գագկայ եւ Գաւրգայ»։ Գաւրգին թերեւս իցէ որդին Անհողնի. այլ Գագիկ՝ չգիտեմ ո՞վ է։ Գոն եւ ա՛յլ երկու փոքրիկ վայելչածեւ եկեղեցիք, մին Սուրբ Ստեփաննոս, միւսն ի հարաւոյ յորին։

Յարեւմտակողմն եկեղեցեացս կայ Տրապիզիտն, զոր ըստ պատմըշին՝ Յովհաննէս Արմանեցի առաջնորդն «Շինեաց ի Հաղարծինն սեղանատուն երեւելի եւ սրբատաշ վիմօք»⁴², յառաջ քան զամս 1248, քանզի գոյ արձան յիշատակի ի վերայ դրան նորին յայնմ ամի. «Յառաջնորդութեան Յաւհաննէս վարդապետի եւ շինութեան աստուածաշէն տան եւ ես Կուտայ... ետու ի Տարապիզոս, միաբանքն խոստացան ի տանի Բարսղի ինձ պատարագել»⁴³։ Երկայնութիւն սեղանատանս է...՝, եւ լայնութիւն...՝, եւ մերձ նմին քարուկիր տուն կալոյ Կալապան կոչեցեալ եւ գուրք ամբարոց ի նմա⁴⁴։ Յարեւելից կուսէ վանացս կան երեք մատրուներ. մին ի բարձու եւ ջուրք ի կողից նորին իջանեն ի ծործորս։

17. Ի քսանիւ չափ արձանագիրս վանացս եւ առ Կիրակոսի՝ առաջնորդք սակաւք յիշատակին, եւ ամենեքին ի միում դարու ժամանակի կացեալք, որոց առաջին թուի՝

... նախորդ Սարկաւազ

Սարկաւազ վարդապետ

Խաչատուր Տարօնեցի 1155-1205

Ստեփաննոս 1206

Սարգիս

Տէր Յովհաննէս Արմանեցի 1248-56

Խաչատուր 1254

Առ Սարկաւազաւ՝ Գագ կամ Գագիկ եւ Աշոտ՝ որպէս թուի իշխանագունք, արձանագրեալ են ի վերնադրան գաւթի եկեղեցւոյն. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Գագս եւ Աշոտս, միաբանեցաք սուրբ Գրի-

42. ԱճՊ, էջ 223:

43. Հաղարծինի արձանագրութիւնները Ալիշան օրինակած է Զալալեանց Սարգիս վրդի յիշեալ աշխատութենէն, էջ 131-136:

44. Ալիշան չգիտնալով տեղագրական չափերը՝ կը գործածէ երեք կէտեր (...), անշուշտ յետագային ստուգելու եւ նշանակելու դիտաւորութեամբ:

որի եւ մեր հոգոյ պահուստն յԱստուածածնիս տուաք, եւ սարկա-
լազ վարդապետն եւ միաբանքս խոստացան մեզ պատարազ զամէն
եկեղեցիք ի տօնի Երեմիայի մարգարէին, որչափ ես կենդանի եմ»:
Եւ ինքն Սարկալազ ի ներքոյ. «Կամաւն Աստուծոյ ես սարկալազս
զիմ հոգւոյ բաժինն ի սուրբ Գրիգորս ետու. հայրս եւ միաբանքս
մէկ պատարազ ետուն ինձ ի տօնի Կիւրղի. ով չառնէ՝ դատի յԱս-
տուծոյ. ի տօնի Իգնատիոսի մէկ ժամ առնեն Շերան Շահի. ով խա-
փանէ դատի յԱստուծոյ»:

Յաջորդ նորա (ըստ կարգիդ) խաչատուր Տարօնեցի, վեհադոյն
գտաւ ամենեցուն, ե՛ւ շինութեամբքն զոր արար ե՛ւ իմաստութեամբն
որով եւ պատուեցաւ մեծապէս, անուանի մանապէհ երաժշտական
գիտութեամբ, զի «սա եբեր զխազն ի կողմանցն արեւելից՝ զանմար-
մին եղանակս ի մարմին ածել, չարարեալսն իմաստնոցն առաջնոց,
որ ցայն ժամանակս չէր ցրուեալ ընդ աշխարհ՝ սա եկեալ գրեաց եւ
ուսոյց բազմաց»⁴⁵: Եւ վկայ մեզ գեղեցիկ արուեստին եւ քաջար-
ուեստ ոգւոյն՝ եթող զնախբաշնա սրբոյ պատարագին զԽորհուրդ
խորինն:

Առ յաջորդաւն Ստեփաննոսիւ խալթ, շինող Ս. Գրիգորի, յաւե-
լու տուրս վանացն. «Ի Թուին ՈՄԵ. Յաշխարհակալութեան Զաքարէի
եւ Իւանէի եւ առաջնորդութեան տէր Ստեփաննոսի, ես խալթ, որդի
Սմբատայ, իմ գիւղն Քանաբեռ Սկանդարանց հողն գնեցի եւ ի Հա-
ղարծինս՝ ետու վասն իմ հոգւոյս, եւ երկարութեան կենդանութեան
Շահնշահի եւ Աւագին, եւ միաբանքս զԾառգարդարին եւ զԵրկրորդ
Գալստեան ժամն ինձ ետուն զամէն եկեղեցեաց. ով զայգին առցէ,
հանէ կամ զիմ ժամն խափանէ, իմ մեղացն տէր է, եւ Յուդայի մաս-
նակից եղիցի»:

Յետ սորա նշանաւոր եկաց Տէր Յովհաննէս, որ եւ Գոշայ վանից
եկաց առաջնորդ «եւ ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս ի ԶԵ Թուին... եւ
ապա գնաց ի մեծ աթոռն ի հաղբատ»⁴⁶:

Յետ յիշելոց առաջնորդացդ այդ, ի վերջ կոյս ԺԳ դարու, Մը-
խարզրձէլ Զաքարեան ձեռնտու լեալ է ուխտիս, այլ արձան նորա ի
վերայ կամարի Ս. Գրիգորի Թեմի մնայ կամ անընթեռնի. «Կա-
մաւքն ամենակալին Աստուծոյ հաւր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյ Սրբոյ, ես
Մխարզրձէլս, որդի Շահնշահի որդի մեծին Զաքարէի»:

Յետ բազում դարուց ամայութեան եւ անտեսութեան ընդ Գոշայ
վանաց, մօտ ի վախճան ԺԷ դարու, նորոգութիւն առնու եւ Հաղար-
ծին, ըստ վկայութեան արձանին ի Ս. Գրիգոր. «Ես Թիֆլիզեցի
Զիթաղի որդի Թազայ, որդի մահտեսի Սուլխանս, եւ եղբայրն իմ

45. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 212:

46. Անդ, էջ 223:

Ձալն, եւ մեր որդիքն Ստեփաննոսն եւ Բաղին եւ Փահրապատցի Խօճայ Գուլին եւ իւր որդի Յարութիւն, մեծաւ յուսով որ առ Քրիստոս, վերստին նորոգեցաք զՆաղարծինոյ զեկեղեցիսն զսուրբ Աստուածածինն եւ սրբոյն Գրիգորի, յիշատակ մեզ եւ Համաւրէն ննջեցելոց մերոց, ի թուին Հայոց ՌՃԼ»։ Այժմ վերստին ամայացեալ է Հաղարծին ի բնակութենէ, եւ բնակարանի միանձանցն ղոյզն ինչ մասն մնայ, եւ ի ձեղուան եկեղեցւոյն տակաւին ասի կախ կայ շղթայն՝ երբեմն ջահակիր։

Վայրքն յիշատակեալք յարձանսն՝ է որ նոյնք են որ ի Գոշայն յիշին, Աբասաճորն եւ Տանձուտն եւ Միջնաշէն, եւ է որ նորք եւ անծանօթ դրիւք, որպէս Ֆնառն-խաչ, Կոպավանք, Քուրդ-գեղամ, Փշոց այգի, Արակ եւայլն։

18. Մնացորդք արձանադրութեանց Հաղարծնի.

Ա. «Սիրովն Աստուծոյ եւ Աբրահամ եւ ամուսինն իմ Տիկին, միաբանեցաք սուրբ Գրիգորիս. Տէր Յաւհաննէս եւ Սարգիս վարդապետ պատարագել զԱբրահամս եւ զամուսինն իմ Տիկին եւ զկեանս Տաւնիոսի. ով չառնէ իմ մեղացն տէր է»։

Բ. «Յուսովն Աստուծոյ եւ Քոստուր միաբանեցայ սուրբ Գրիգորիս, վարդապետ Յաւհաննէս եւ միաբանքս մէկ պատարագ ի տաւնի սուրբ Յակոբայ. խափանողքն դատին յԱստուծոյ»։

Գ. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Գրիգոր Կարճահասակ, զիմ Հոգոյ արդիւն յեկեղեցիս ետու, եւ միաբանքս երկու պատարագ ի տաւնի սուրբ Գէորգի առնեն ինձ եւ ծնողաց իմոց. ով խափանէ դատի յԱստուծոյ»։

Դ. «Ես Անտոն Դսեղեցի եւ եղբայրս Սարգիս զմեր Հոգոյ արդիւնս ի գաւիթս տուաք, եւ միաբանքս ետուն մէկ ժամ ի տաւնի Նաբեկացւոյն. որ խափանէ դատի յԱստուծոյ»։

Ե. «Ի թուին ՈԼ. ի թաղաւորութեան Գաւրգեայ եւ առաջնորդութեան վարդապետին Խաչատրոյ, եւ Գէորգ զԱրակին զհողն եւ զարտ տուի սուրբ Գրիգորիս, եւ սոքա ետուն ի տարին երկու ժամ ինձ. եթէ ոք Հակառակ կայ իմոց կամ մեծաց, երից սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի. զժամն Նոր կիրակէին առնեն»։

Զ. «Շնորհիւն Աստուծոյ եւ Սարգիս զիմ Հոգւոյ բաժին արդիւնս ետու ի գաւիթս, եւ միաբանքս ետուն ինձ ի տարին մէկ ժամ Վարդավառին. որ խափանէ Յուդայի մասնակից է»։

Է. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Աթանէս զիմ Հալալ արդիւնս ի շինութեան գաւթիս ետու, եւ միաբանքս եւ առաջնորդ ետուն ինձ տարին աւրն մէկ ժամ ի տաւնի Պետրոսի. որ խափանէ առաջի Աստուծոյ իմ մեղացն պարտական է եւ Յուդայի մասնակից է»։

Ը. «Ես Փաալ եւ ամուսինն իմ Սիմայ, տուաք զմեր Փշրոց այգին ի սուրբ Գրիգորին. առաջնորդ տէր Եւազաննէս եւ միաբանքս ետուն մեզ զկնի Սահակայ տաւնին կիւրակէի զամէն եկեղեցիքս. արդ ով զայգիս աստէն հանէ կամ զմեր ժամն խափանէ՝ մեր մեղացն տէր է առաջի Աստուծոյ»:

Թ. «Ես Զուգայ զիմ հոգոյ բաժինն ետու ի գաւիթս սուրբ Գրիգորին. միաբանքս խոստացան առնել ինձ պատարագ ի տաւնի Պաւլոսի եւ Պետրոսի. կատարիչքն աւրհնին յԱստուծոյ»:

Ժ. «Ես Գրիգոր միաբանեցայ սուրբ Գրիգորիս իմ հալալ արդեամբ եւ վարդապետ Եւազաննէս եւ միաբանքս սահմանեցաք տասն պատարագ ի տաւնի նաւակատեաց Խաչին, երկու Թումանին եւ զայլն Գրիգորին. ով խափանէ մեր մեղացն տէր է»:

19. Ի Ճարխէշայ մինչեւ ցՔերվամ-սէրայ բարգաւաճ աւան, որ 10 մղոնաւ ի Հիւսիսոյ արեւելից նորին կայ յաջմէ Աղստեւու, յ2170' բարձու, ի վերայ արգունի ճանապարհին, իջանէ գետս ընդ հովիտ յուրակ կրաքարոտ (calcaire jurassaique), որ եւ ընծայէ քարինս պատուականս ի շինութիւն, յորմէ եւ ամայի կարաւատունն գեղջն շինեալ է, եւ յայնր սակս կրէ զանունդ: Ամբառնան ընդ կաւուտն եւ ողնայար պար պորփիւր ժայռից, նաեւ ձիւնակիր զազաթունք, որ ընդ թխութեան պորփիւրին հարեալ՝ նորատեսիլ իմն երեւին: Եւ ի միջի հովտիս՝ պատուարածեւ սեպ ամբարձեալ ժայռիցս պարսպեն զգետն զքօսատես կերպարանաւ: Ստորոտք պատուարացս կերպացեալ են հորիզոնադիր խաւօք կարմիր եւ կապոյտ հրաժանգ պորփիւրի 2-3 ոտք թանձրութեան, յորոց վերայ ամբառնան ժայռք ց7000' ի բարձրութիւն: Բնութիւն պորփիւրիդ է խիտ եւ գորշագոյն կանաչ, բիրդացեալ ի հնգանիստս 2-3 մատնաչափ առ կողմն, եւ կառուցեալ սեպ եւ սուր բրգամբք, նման հռչակատես սառնակառուցից Կրինտելվալտայ Հելուետիոյ, ըստ Տիւպուայ, խառն ընդ թխոյ հարկանին եւ կանաչ եւ դեղին գոյնք ի ժայռիցն:

Հովիտն երթայ եւ անձկանայ առ Քերվանսէրայիւ, յորում իբր 85 կամ 90 տուն բնակիչք են, եւ դպրոց Հայոց իբր 60 մանկանց՝ որք եւ ի մերձակայ գիւղորայից:

Լերինք գնովաւ ծառախիտք եւ ջուր բարի. եւ ի Հիւսիսոյ կողմանէ աղբիւր մի եւ արձանագիր, «Պմնելով զսա շաղկապ սաեմամաց Հայոց եւ Վրաց», զոր թուի վասն կամրջին ասացեալ՝ որ յարեւմտից գեղջն ի վերայ Աղստեւու: Եւ ի դէպ իսկ ի տեղոյս սահմանամէջ ինել Վրաց եւ Հայոց, եւ սպառուած Կայենոյ գաւառին, ուր եւ մեք աւարտեմք, յիշելով եւ զերկոսին համանուն փոքր գեօղս զԱղտամ վերիմ եւ ներքիմ, յեզր համանուն վտակի, օժանդակի Աղստեւոյ,

որ ի հարաւոյ ի կողմանց Հաղարծնոյ գայ եւ առ Քէրվանսէրայիւ թափի ի գետն⁶։ Ի վերնումն 40երդ բնակչաց է ի Ներքնումն 15։ Յարեւտից սոցին ի սարահարթի ուրեմն գոյ լճակ փոքր եւ մենաստան աւերակ՝ անաղարտ եկեղեցեաւ։

(Շար 3)

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

»

6. Ալիշան իր ձեռագրին վրայ սրբագրութիւն մը կատարած է հետեւեալ կերպով. ջնջած է «յիւից հիւսիսոյ հոյն Գետկայ» եւ փոխարէն գրած է «որ ի հարաւոյ կողմանց... թափի ի գետն»։